

*Svájci források a magyarországi gályarabok történetének kutatásához**

A magyarországi gályarabok történetét a közbeszédben és a szakirodalomban elsősorban az 1674–76 közti protestáns értelmiségiekért megaláztatásokra szokás vonatkoztatni. A gályarabság nem volt ritka büntetési mód az ókortól a 18. századig, és a magyarok közül a 17. században is többször, a gyászévtizedet megelőzően (az erdélyi katonák 1658 után) és később is (1692) sokan jutottak hasonló nyomorult sorsra.¹ Az üldözött magyarországi lelkészekről és értelmiségiekről 1676. február 11-iki megszabadulásuktól kezdve – főként a nyugat-európai protestáns egyházakhoz tartozó kortársak által – számos műfajban forgalmazott történetek hamar elérték a felekezeti oktatás és kultúra különböző szintjeit. A 17. századi események narrációja néhány jól megfogható sémában jellemezte esetüket és példájukat, az elítélésükhöz, a börtönbüntetésükhöz, a gályarabságukhoz, s végül a kiszabadításuk napjához kapcsolódva.

A hazai és részben a külföldi forrásokat a *Sárospataki Füzetek* című kálvinista tudományos periodika 1861 és 1876 között publikálta, az ezt követő egyház- és felekezettörténeti elbeszélések itthon e közleményekhez kapcsolódva jelenítették meg a hitbéli elődök szenvedésének világát. A korra vonatkozó latin forrásokat legkésőbb a két világháború közötti időszakban magyarra fordították, illetve kiadták, a hithősök életmintáját pedig a felekezeti köz- és felsőoktatás minden szintjén, a második világháború végéig, sokrétűen forgalmazták (kateketikai segédkönyvek, jubileumi ünnepségek, forráskiadások, művészeti alkotások etc.). Már a magyar protestáns gályarabok megszabadulásától és zürichi ünneplésétől kezdve ismert volt, hogy bőven van velük kapcsolatban számba vehető anyag, csak nem hazai könyvtárakban. Ez a tanulmány azokat az eddig nem ismert forrásokat, témákat és műfajokat kívánja bemutatni, amelyek több mint 300 éve léteznek a svájci könyvtárakban, ám csak töredékük került be eddig a szakirodalomba, s még kevesebb a köztudatba.

* Ezt a tanulmányt és a svájci kutatóutamat az OTKA K. 101840. számú pályázata és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatása tette lehetővé. Köszönöm a zürichi lelkésznek, Joób Olivérnek és családjának, valamint a berni teológus doktorandusznak, Csukás Gergelynek, hogy biztosították mindehhez a hátteret.

¹ A tatár rabságban lévő 800 erdélyi énekét lásd *Régi Magyar Költők Tára*, 1719, *A két Rákóczi György korának költészete*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977, 158. sz.; Rádóczi Péter hollósi lelkész 1690-es eltűnéséhez lásd Kocsi Csergő Bálintnak Johann Heinrich Heidegger, zürichi tanárhoz írott levelét (Lepsény, 1692. november 13.), Zentralbibliothek Zürich (a továbbiakban: ZbZ), Handschriftenabteilung, D 181, 202. sz.

Kutatástörténeti háttér

A gályarabokra vonatkozó korabeli források legteljesebb együttese található meg a svájci közintézményekben, s azon belül Zürichben, kiemelten is a Zentralbibliothek kéziratári részlegében. A gályarabok történetét saját írásaik közreadásával, fordításával (főként Kocsi Csergő Bálint és Otrókoci Fóris Ferenc műveit) és önálló variációkban is számtalan formában forgalmazta a nemzetközi kálvinizmus az 1675–85 közti években, Svájctól a német fejedelemségeken át a holland tartományokig. Ezzel szemben az ún. *gályarablevéltár* kérdése kevésbé került be a köztudatba, jóllehet már a kortárs, 17. századi érdeklődőket is izgatta, a 19. századi kálvinista tudományosság újfent nyomozott utána,² de azóta sincs tisztázva, hogy ez a levéltár pontosan mit jelent és milyen forrásokra vonatkozik.³ A legelső adat még a szenvedők életéhez közel, a kurrens egyháztörténeti szakirodalomban látott napvilágot: a gályarabok és legfőbb segítőkük, Nicolaus Zaffius orvos és lelkész leveleiből, kérvényeiből adtak közre többet Debreceni Ember Pál és Georg Horn egyháztörténetében.⁴ Az Ember Pál-féle *historia ecclesiastica* még 1703–8 közt állt össze, de csak 1728-ban jelenhetett meg Utrechtben. Csupán feltevés, hogy az itt közölt gályarablevelek hogyan jutottak a szerkesztő, Ember Pál kezébe. Az egyik szenvedő és a sorsukat számos módon megörökítő Kocsi Csergő Bálint és rokonai is számba jöhetnek közvetítőként. Kocsi Csergő zürichi és bázeli tanulmányait követően itthon újra pápai rektorként folytatta munkáját. Testvére, János tanult Zürichben (1676), majd Heidelbergben, hazajöve Debrecenben lelkész, tanár, s végül püspök lett. Bálint fia, István pedig az 1720-as években járt Zürichben, Franekerben és Utrechtben.

Egyelőre bizonytalan, hogy melyikük kezében és hagyatékában mi és hol maradt fenn. Feltehető, hogy Bálint leveleinek egy része a testvérén, Jánoson keresztül jutott Debreceni Ember Pálhoz, mivel János, tiszántúli püspökként, felkarolta a készülő egyháztörténeti összefoglalás ügyét, és könyvtári hozzáférést, szervezői és nem utolsósorban anyagi háttérrel biztosított a szerkesztőnek, Ember Pálnak. Az ő egyháztörténeti munkájának mellékletébe került Kocsi Csergő Bálint híres művének, a *Narratio brevis*nek egy része. A kézirat Kocsi Csergő fiának, Istvánnak az utrechti hagyatékából is származhatott, mivel ő Zürichben nyomozott a gályarablevéltár és a családi hagyaték után, Otrókoci Fóris *Furor bestiae* című művét éppen innen szerezte be.⁵ A gályarabságot megjárt felső-magyarországi lelkészek közül a rimaszombatiak (Harsányi M. István, Kaposi István, Karasznai Mihály) élénk

² MIKLÓS ÖDÖN, *A magyar gályarab lelkészek levéltára*, Levéltári Közlemények, 1939, 277–279.

³ Lásd Bujtás ez irányú kétségeit: BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND, *A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676)*, Lymbus, 2005, 79–81.

⁴ Mindkét szerző, szerkesztő esetén posztumusz jelentek meg ezek a források, utódaik átszerkesztésében, lásd Friedrich Adolf LAMPE, [Paulus DEBRECENI EMBER], *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, Poolsus, 1728, 447–496; Georg HORN, *Historia Ecclesiastica, Continuatio a Melchior Leydeckeri; Accedit Ludovici Capelli compendium historiae judaicae*, Lugduni Batavorum, Luchtmans & Verbessel, 1687, 132–146; Uő, *Historia Ecclesiastica, Melchiori Leydeckeri et Danieli Hartnecci notis et observantibus illustrata; Accedit Ludovici Capelli compendium historiae judaicae*, Francofurti ad Moenum, G. H. Oerlingh, 1704, 786–807; *A nápolyi gályákra ítélt magyar protestáns papok Apológiája*, közli SZILÁGYI István, Sárospataki Füzetek, 1861, 739–750.

⁵ OTROKOSCI FÓRIS FERENC, *Fenevad dühöngése*, ford., s. a. r. HERPAY GÁBOR, bev. CSIKESZ SÁNDOR, Bp., ORLE, 1933 (Antiqua Bibliotheca Ecclesia Reformatae Hungariae, III/1), VII.

kapcsolatot ápoltak a svájci támogatóikkal.⁶ Debrecen és Patak, illetve Patak és Rimaszombat pedig egymástól néhány napnyi járásra, azonos kereskedelmi úton feküdt, tehát így vagy úgy, könnyedén elérhették egymást a források utáni nyomozáskor a gályarabok leszármazottai és a kötet szerkesztője.

A 18. században a gályarabok ügye lekerült a napirendről, nem tartozott a hivatalosan vállalható hagyományhoz. A Habsburg-kormányzat a vallási sérelmek kérdését uralkodói hatáskörbe utalta, ezzel elvette az élet: a Bécsbe delegált ágensek képviselték a protestáns felekezetek sérelmeit, helyi szinten a hétköznapi vallásgyakorlatot lehetett csak a szűk keretek közt életben tartani. A „vértelen ellenreformáció” időszakában a gályarabok ügye és a protestáns egyház múltjához tartozó források gyűjtése, rendezése egy korabeli, általános fogalom alá vonódott be: a *múzeumi raritások* között kerestették a megszállott gyűjtők (ifj. Köleséri Sámuel, Kazay Sámuel, Sinai Miklós, Dobai Székely Sámuel, Budai Ézsaiás etc.) többek között ezeket a kéziratokat, így például az Ember Pál-féle egyháztörténeti munka másolatait.⁷ A pápai teológiaprofesszor, Tóth Ferenc a püspökleletrajzaiban utalt olyan jelenségekre, melyek azt mutatják, hogy még az események után több mint 130 évvel is megőrződött a gályaraboknak nemcsak az emlékezete, hanem még néhány személyes tárgya, ereklyéje is.⁸ Ennek a szerepe akkor érzékelhető igazán, ha tekintetbe vesszük, hogy milyen revelatív erővel hatott az 1850-es évek elején Zürichbe eljutó id. Révész Imrére az ott látott, a gályarabok két öregjéről még 1677 táján készült olajfestmény. Az 1848-as szabadságharc leverését követően a gróf Thun miniszterségéhez köthető közoktatás- és valláspolitikai, majd a Révész által támadott protestáns pátens (1859) körüli viharok lecsendesedése után 1861-től újraindult az egyházi tudományosság, ezek között is kiemelten a *Sárospataki Füzetek*, mely számos svájci és pataki gyűjteményben őrzött kéziratot (többek között gályarablistákat,⁹ albumbejegyzéseket¹⁰ és például a pozsonyi per jegyzőkönyvét¹¹) tette közzé.¹²

⁶ Lásd a Pápai Református Gyűjteményekben őrzött O. 662. sz. iratcsomót.

⁷ RITOÓK Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratjai*, I, MKSz, 1973/2, 175–185; II, MKSz, 1973/3–4, 364–376.

⁸ TÓTH FERENC, *A' helvétziai vallástételt követő Tul a' dunai superintendentziában élt református Püspökök élete, jelen való időkig lehozva*, Győr, Streibig Józsefné, 1808, 127–129.

⁹ RÁCZ Károly, *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai*, Sárospatak, Steinfeld, 1874; Lugos, Traunfellner, 1899².

¹⁰ ZSILINSZKY Mihály, *Egyháztörténelmi emlékek a zürichi városi könyvtárból*, Sárospataki Füzetek, 1866, 73–77, 165–167, 280–282, 453–463. Séllyei albuma ekkor bukkant elő. – Lásd még EPERJESSY Kálmán, *A gályarabságra itélt prot. lelkészek albuma a zürichi városi könyvtárban*, Figyelő, 1876, 228–229. – Legutóbb idézett ilyen albumokat: HEGYI Ádám, *A gályarab lelkészek bejegyzései Johann Heinrich Fries (1639–1718) albumában*; *Magyarországi diákok Bázelen és Zürichben 1677 és 1720 között*, Egyháztörténeti Szemle, 2010/1, 9–27.

¹¹ LADÁNYI Gedeon, *A protestáns papok ellen 1674-ben Pozsonyban tartott delegatum judicium teljes jegyzőkönyve*, Sárospataki Füzetek, 1863, 541–567, 655–691, 915–933. Noha Ladányi rendelkezésére állt a per jegyzőkönyvének egyik, szövegében kifogástalan (kései, 19. századi) másolata, mégis számtalan szövegreöntés és kihagyás került be kiadásába (így nem is lehet „teljes jegyzőkönyv”-ről beszélni). – Néhány éve a per jegyzőkönyvét az eddig ismert egyetlen hiteles példány alapján, melyet az Esztergomi Prímási Levéltárban talált meg, S. VARGA Katalin adta ki, alapos forráskritikával, latinul és magyarra fordítva: *Vitetnek ítélőszékére... Az 1674-es gályarab-per jegyzőkönyve*, s. a. r. S. VARGA Katalin, Pozsony, Kalligram, 2002. A per jegyzőkönyvének 18–19. századi másolatairól és Ladányi Gedeon kiadásának hibáiról S. Varga értekezik: *uo.*, 14–15, 17–20.

¹² A zürichi gályarab-ábrázolás magyarországi hatásához, a 19. század második felének gályarab-emlékezetéhez és egyháztörténeti szakirodalmához lásd kötetünkben Fazakas Gergely Tamás tanulmányát. (*Szerk.*)

A kutatásnak ebben a szakaszában kerestették a korai, 17–18. századi egyháztörténet-írás eredeti kéziratait (Kocsi Csergő Bálint, Otrókoci Fóris Ferenc, Debreceni Ember Pál, Bod Péter munkáit), majd elkezdték lefordítani és kiadni azokat.¹³ A két alapmű sorsa magáért beszél: a Kocsi Csergő Bálint-féle *Narratio brevis* és az Otrókoci Fóris Ferenc-féle *Furor bestiae* még a szabadulásukat követően (1676) elkészültek latinul. A korabeli holland és német fordításait,¹⁴ latin kiadásait, a Kocsi Csergő-szöveg Bod Péter-féle magyar fordítását és a kéziratok másolatokat ismerjük; de nyomtatásban magyarul csak a 19. és a 20. században jelentek meg. Míg a nemzeti romantika éledéséig a gályarabság története és forrásai a felekezeti emlékezet rekvizítumai voltak, az 1861–1945 közötti forráskutatásokkal párhuzamosan nemcsak a hazai protestáns egyháztörténet-írás élénkült meg, átfogó és regionális történeti bűvárlatok egész sorát produkálva,¹⁵ hanem a 19. században éppen a gályarabok esete, közkinccsé válva, a patria-tudat részeként került elő a nagy történeti elbeszélésekben.¹⁶ Ezzel párhuzamosan – és időben ezt a jelenséget mindig egy lépéssel megelőzve – készültek el a svájci történeti kutatások sorában a magyar gályarabok üldözéseiről szóló beszámolók.¹⁷ A kultúrprotestantizmus és a neokálvinizmus szellemi hatásai számtalan megnyilatkozást és műfajt termeltek ki, csak e témára nézve is (irodalomtörténeti tanulmány, esszé, vers, emlékbeszéd etc.). A közös szimbólum, a debreceni gályaraboszlop felállítása óta (1895) pedig ennek jelképes elemei beépültek az emlékezések narrációjába. A prezentáció jeles alkalmainak bizonyultak a századfordulótól kezdve olyan nagy jubileumok, mint a holland arany évszázad eseményei (Rembrandt 300 – 1906, Ruyter 300 – 1907), vagy a protestantizmus emlékévei (Bocskai 300 – 1906, Kálvin 400 – 1909, reformáció 400 – 1917). A trianoni válság (a dunántúli és a szlovákiai református egyházkerület vagy a tiszántúli és a királyhágómelléki kerület szétszakadása), az 1920-as, 30-as évek kollégiumtörténeti évfordulói (a gályarabság 250 éves évfordulója – 1926, a Julianna alapítása – 1926, a pataki és a pápai kollégium 400 éves – 1931 és a debreceni kollégium 400 éves évfordulója – 1938), valamint a második világháborút követő politikai változások (amikor az egyetlen kálvinista kollégiumként a debreceni maradt meg az országban) mind hatással voltak a kutatásokra és a gályarabkultusz alakulására.

¹³ Újabbán lásd CSORBA DÁVID, *Kálvinista mártírműfajok magyar földön*, Studia Litteraria, 2012/3–4 (*Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. Cs. D., FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, TÓTH Zsombor), 41–42.

¹⁴ A *Furor bestiae* holland fordításához lásd kötetünkben Bujtás László Zsigmond tanulmányát, valamint korábbi írását: *A pozsonyi vésztörvényszékről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban*, Könyv és Könyvtár, 2003, 115–157. (Szerk.)

¹⁵ A jelentős recepcióval bíró kiadványok közül ki kell emelni az evangélikus Fabó András és Zsilinszky Mihály, valamint a kálvinista Farkas József és Balogh Elemér egyháztörténeti monográfiáit. FABÓ András, *Monumenta evangelicorum aug. conf. in Hungarica historica: A magyarországi ágost. vall. evangelikusok történelmi emlékei*, I–III, Pest, Osterlamm, 1861–1873; FARKAS József, *Elbeszélések a magyarországi protestáns egyház hitbajnokainak és vértanúinak életéből: a Fliedner Th. által kiadott „Buch der Märtyrer” egyik szakasza nyomán*, Pest, Hornyánszky és Träger, 1869; BALOGH Elemér, *Az evangéliom vértanúi*, Pozsony, Wigand, 1900; ZSILINSZKY Mihály, *A magyarhoni protestáns egyház története: A művelt közönség számára*, Bp., Athenaeum, 1907.

¹⁶ Például JÓKAI Mór, *Magyar nemzeti vértanúk*, Bp., Franklin, 1895, 74.

¹⁷ Johann Kaspar MÖRIKOFER, *Geschichte der evangelischen Flüchtlinge in der Schweiz*, Leipzig, S. Hirzel, 1876, 3. fejezet, 16. rész: *Ungarn*; 5. fejezet: *Galeriens*; Johannes HÄNE, *Die Befreiung ungarischer Prädikanten von den Galeeren in Neapel und ihr Aufenthalt in Zürich (1675–1677)*, Zürcher Taschenbuch, 1904, 121–188. Legújabbán idézte HEGYI, i. m.

Ha a forráskutatás újabb, 20. századi eredményeit vesszük számba, akkor a 19. századhoz képest csak néhány újabb szöveg kiadásáról lehet beszámolni (a már említetteken túl). A század első felében külföldön, elsősorban Svájcban, Thury Etele által, illetve Hollandiában Miklós Ödön és Antal Géza által végzett könyvtári kutatások voltak a meghatározóak,¹⁸ mivel új szemléletet hoztak és addig ismeretlen forrásokról készítettek beszámolókat. A gályarabok megszabadulásának 250 (1926), majd 300 éves (1976) évfordulói újabb köteteket és elemzéseket eredményeztek. Az utóbb említett alkalomra Makkai Lászlónak köszönhetően jelentek meg a már korábban ismert 17. századi kiadványok magyar fordításai,¹⁹ és kerültek be a köztudatba újabb svájci források Zsindely Endre kutatásai nyomán.²⁰ Számos új levéltári forrást tártak fel történész kutatók az elmúlt 50 évben a bécsi udvari és hadi levéltár állományaiából.²¹ Az 1989-es fordulatot követően Miklós Dezső adta ki Kocsi Csergő Bálint egyik művét, pontos forráshivatkozás nélkül (a pápai gyűjteményekből), Hegyi Ádám pedig újabb zürichi és bázeli levéltári történeti forrásokat vont be az elemzésbe.²² Bujtás László Zsigmond meghatározó hollandiai kutatásaival számos újabb RMK-kötetet azonosított be a gályarabtörténet 17–18. századi, főként hollandiai kiadványaiban.²³

A magyarországi protestáns gályarabok története Angliától Erdélyig, Skandináviától Spanyolországig, számos könyv- és levéltári intézményben kutatható. Bár az ún. gályarablevéltár – melyet már annak idején Kocsi Csergő István keresett – kutatástörténete időben (17–20. század) és térben (Poznań, Besztercebánya, Pápa, Zürich) szintén nagyon szétszlik, ám közös gyökérből ered: Svájcban, s ezen belül is a zürichi Zentralbibliothek kéziratári fondjaiból. Az üldöztetést megélt egyházi személyek levelezései, kéziratban maradt feljegyzései természetesen jobb esetben megőrződtek a saját egykori lakhelyük, életterük valamelyik jelenlegi levéltárában, de legtöbbször a levélváltások egyik példánya és az ajándékba küldött kiadványok biztosabban maradtak fenn a svájci fogadogazdák hagyatékában, melyek zömmel a zürichi városi levéltárba kerültek. Ennek az anyagnak a

¹⁸ THURY Etele, *Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez*, Bp., Athenaeum, 1912; MIKLÓS Ödön, *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674–1680): Egyháztörténelmi tanulmány*, Pápa, Főiskolai nyomda, 1918; ANTAL Géza, *De Ruyter Mihály emlékezete*, Pápa, Főiskolai nyomda, 1926².

¹⁹ *Galeria omnium sanctorum: A magyarországi gályarab prédikátorok emlékezete*, szerk. MAKKAI László, közrem. FABINY Tibor, LADÁNYI Sándor, Bp., Magyar Helikon, 1976; *In Memoriam eliberationis Verbi Divini Ministrorum Hungaricorum*, ed. Ladislaus MAKKAI, Josephus BARCZA, Joannes CSOHÁNY, Debrecen, MRE Zsinati Iroda, 1976 (*Studia et Acta Ecclesiastica*, 1).

²⁰ Endre ZSINDELY, *Die Befreiung ungarisch-protestantischer Prediger von den Galeeren und ihre Aufnahme in Zürich vor 300 Jahren*, Zürcher Taschenbuch, 1978, 119–131.

²¹ SZABÓ István, *Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670–1681. évekből a bécsi hadi levéltárból*, Egyháztörténet, 1958, 203–230; Egyháztörténet, 1959, 132–174, 301–370; BENCZÉDI László, *A prédikátorperek történeti háttere*, Theologiai Szemle, 1975/7–8, 199–206; Theologiai Szemle, 1975/9–10, 264–267; FAZEKAS István, *Károlyi Árpád iratgyűjteménye*, Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 1999, 335–359.

²² MIKLÓS Dezső, *Az első rendszeres magyar református egyháztörténet: A gályarab Kocsi Csergő Bálint „Brevis delineatio ecclesiarum reformatarum in Hungaria et Transylvania” c. műve 1677-ből*, [s. l.], szerzői kiadás, [1993]; HEGYI, i. m.

²³ BUJTÁS László Zsigmond, *A gályarab prédikátorok levélváltása Frans Burmannal (1675–1676)*, Lymbus, 1999, 35–74; Uő, *A pozsonyi vésztörvényszékről*, i. m.; Uő, *Balthasar Bekker magyar vonatkozású könyvei és olvasmányai*, Könyv és Könyvtár, 2004, 225–266; Uő, *Florentius Costerus gályarab-vonatkozású prédikációja (1685)*, Lymbus, 2007, 95–108.

szisztematikus feltárására eddig egyedül Thury Etele, pápai teológiai tanár vállalkozott, de korai halála megghiúsította az általa készített regeszták megjelentetését, s ezt a hiányt az azóta eltelt időszak sem pótolta.

Thury Etele kutatásai

Thury Etele (1861–1917) életműve a 19. század végi pozitívista tudományossághoz illeszkedik, azon belül a protestáns alapkutatások közé tartozik. Már 1902-ből van adatunk arról, hogy megindultak a puhatolózások a zürichi gályaralevéltár feltárásához. Thury vállalta, hogy elvégzi ezt a munkát. Svájcban 1908–9 közt járt, több városban (Zürich, Basel, Bern, Genf), és feltehetően Bécsben és Poznańban is. Hazatérve, a külügyminisztériumon keresztül, püspöki segítséggel, másoltatásra kért meg számos dokumentumot Zürichből (1911), ezeket rendezte, s az iratok jó részét regesztákkal látta el.²⁴ A Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárában (Pápa) található Thury-hagyatékban fennmaradtak azok az iratcsomagonkénti megrendelőlapok, számlák és kérvények, melyek ezt a munkát tanúsítják.²⁵ A pápai egyháztörténész jegyzetei alapján elmondható, hogy körültekintő munkát végzett, ám a tudomány hasznára sajnos mindennek csak a töredékét tudta fordítani. A folytatásokban 1909–11 közt megjelentetett *Gályarabjaink* című forrásközléseit összegyűjtve is kiadta *Adatok...* címen 1912-ben.²⁶ Emellett befejezte *A Dunántúli Református Egyházkerület története* című művét: ennek első része még főként hazai forrásokon alapult, ez még életében megjelent (1908). Az 1670 utáni évekről szóló második rész, mely tartalmazza a külföldi kutatásai egy részét is, azonban csak jóval halálát követően látott napvilágot.²⁷ Thury Etele korai halála (1917) után a pápai kollégiumra szállt hagyatéka, mely azonban ennél sokkal több anyagot tartalmaz: ezek tematikus listáját 1930-ban közölte a levéltár korábbi vezetője, Pongrácz József.²⁸ Az O. 662. számú dokumentumgyűjtemény azóta kibővült a gályarabokra vonatkozó egyéb, Thury Etele és mások által kiadott szövegek példányaival és adataival, s ilyen módon a helyben használható irategyüttes több mint 300 iratot és számos kiadványt tartalmaz. Ezt a hazai szakirodalom egyáltalán nem aknáztta ki: eddig csak Bujtás László Zsigmond idézett innen egy-egy iratot az egyik tanulmányában.²⁹ A Thury-hagyaték levéltári rendezése, az egy évszázada félbemaradt regesztázás folytatása jelenleg is zajlik, és a levéltáros kollégák tervei szerint ehhez majd helyben használható levéltári leírás és mutató fog készülni.

²⁴ A Pápai Református Gyűjtemények Kézirattárában őrzött O. 662. sz. iratcsomóban (az ún. Thury-hagyaték) lásd a 76/1. tételt.

²⁵ *Uo.*, Thury-hagyaték, 72–74. tétel.

²⁶ THURY Etele, *Gályarabjaink megszabadítása*, Protestáns Szemle, 1909, 511–524, 583–596, 642–651; Protestáns Szemle, 1910, 32–48, 106–115; *Uo.*, *Adatok*, i. m.

²⁷ THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, I, Pápa, Főiskolai nyomda, 1908; I–II, s. a. r. KONCSOL László, előszó MÁRKUS Mihály, Pozsony, Kalligram, 1998 (Csallóközi kiskönyvtár). Lásd az interneten is: <http://users.atw.hu/csutortoki/thuryeteldunegykhkert1.pdf> (utolsó letöltés: 2014. december 15.)

²⁸ PONGRÁ CZ József, *Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez*, Theologiai Szemle, 1930/4–6, 714–719.

²⁹ BUJTÁS, *A pozsonyi vésetörvényysékről*, i. m.

A Thury-hagyaték speciálisan a gályarabok történetéhez, általában az 1670-es évek kálvinista és evangélikus üldözöttjeihez kapcsolódik. A másolatok regesztái vagy lapalji megjegyzései pontosan rögzítik, hogy melyik levéltári irat vagy (ritkán) kiadvány (például Heidegger zürichi értekezései, a genfi tanár, V. Minutoli köszöntőverse) honnan származik. Megállapítható, hogy Thury Etele a fent már jelzett svájci városok különböző levéltári fondjain kívül hozzájutott a poznaí állami levéltárban a lissai Cseh testvérek levéltári adataihoz (itt található Köpeczi Balázs gályarab hagyatéka), illetve más kutatók révén egyéb iratokhoz is: Bécsben (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hungarica, Hollandica és Schweden fasc.) Récsey Viktor, Angliában (London: British Museum, Harleian-hagyaték; Oxford: Bodleian Library, Rawlinson-hagyaték) pedig Pongrácz József segítette, s így az ott őrzött anyagok másolatai eljutottak hozzá.³⁰ Ezeknek évköre (1670–1735) és témái (ezek nemcsak a gályarabokhoz, hanem tágabban, a felekezetileg üldözöttekhez, exulánsokhoz kapcsolódnak) sejtetik, hogy egy vegyes állagú gyűjteménnyel van dolgunk, melynek nyelve többnyire latin és német (kis részben: magyar, holland, olasz, francia), jellege a kiadványtól a másolatig, a kivonatolt szövegtől a magánfeljegyzésig igen sokféle. A Thury Etele-féle másolatok sokszor jobban olvashatóak, mint az eredetiek (például egy kancelláriai gót betűs német írásnál), de sokszor tömörítések (például a levél arrendjája lemaradt), s némelyik fogalmat néhol a saját korára jellemző módon írt át, kulturális értelemben fordított (például Conrad Peyerből így lett Payer Konrád a 33. sz. levél regesztájában), s akad, de ritkán, elírás is. A svájci források közül láthatóan a zürichi provenienciájúak feltárása érdekelte, s a többit is ehhez mérte: az előbbinél pontos címet és adatsort közölt egészen a lap- és levélszámig, a többinél csak a kutatási helyet és a jelzetet adta meg.

Érthető Thury hozzáállása, hiszen a gályarabok ügyének legfőbb pártfogója Zürich városa és kantonja volt, a többi 6-8 további fogadóváros közül is (például Basel, Bern, Chur, Genf, Sankt Gallen, Schaffhausen) messze kiemelkedett pénzügyi finanszírozásban, reprezentációban és szervezésben egyaránt. A 16–18. századi Svájc – hasonlóan a korban Németalföldre – a menekültek országának számított: különböző felekezetű emberek és közösségek találtak itt – többnyire átmeneti, s nem végleges – menedékre.³¹ A magyarországi gályarabok ügye megmozgatta a kálvinista államot, s hatalmas és jól dokumentált gyűjtést rendeztek a javukra. Az 1676. február 11-i szabadulásuk után pedig kézzől kézre adták őket egymásnak, s nemcsak a svájci egyházi vezetők, de a világiak is megörökítették a velük való találkozásokat, másolták a róluk szóló, általuk is írt történetüket, naplóikba kértek tőlük bejegyzéseket. Mintegy harminc túlélő került Svájcba, s jöllehet a társaság fele állandóan követségben járt (az egyik csoport Németalföld, Anglia, a másik a német fejedelemségek és Dánia felé vette az utat), de az összességében itt töltött mintegy másfél év alatt számtalan alkalom és forma nyílt a velük való kapcsolattartásra.

Ebből következően a magyarországi gályarabok levéltárának a feltárására több út is nyílik. A minimum program szerint a gályarabok közismert „grafomán” alkotóinak, a

³⁰ Lásd a bécsi forrásokat: THURY, *Adatok*, i. m., 3., 16., 31., 32., 34., 36., 72., 73., 79., 81–83. forrás kapcsán: Pápa, Thury-hagyaték, 52., 108. tétel, I. 2. dosszié, 1–14. iratok; lásd az angliai forrásokat: THURY, *Adatok*, i. m., 88. sz.; Pápa, Thury-hagyaték, 120., 128., 142–143., 162. tétel.

³¹ MÖRIKOFER, i. m.

Kálvinista Kocsi Csergő Bálint, Otrókoci Fóris Ferenc, továbbá Bátorkeszi István, Bereszsázi István és Köpeczi Balázs hagyatékát kell megkeresni. Az útközben megszökött, ténylegesen gályára már nem jutott evangélikus menekültek, Masnicius, Simonides és Lani esetében ugyanezt érdemes tenni, de ezeket inkább németországi és szlovákiai levéltárakban (Wittenberg, Besztercebánya) lehet keresni. Ha a kálvinistákra koncentrálunk, akkor a svájci forrásokra alapozhatunk, de ettől még nem könnyebb a helyzet. A gályarabok megmenekülése és hazatávóztatása után az általuk írt, szerkesztett, jegyzett szövegek több levéltárban is megőrződhetnek: Stadtbibliothek (általános iratok és hagyatékok), Stadtarchiv (esetleges helytörténeti feljegyzések), Staatsarchiv (általában itt őrizték a városi, municipális iratokat), Kantonsarchiv (a „megye” közigazgatási és bírósági iratai). A kutatás tágabb horizontú programja esetén azonban azokat a hagyatékokat és iratokat is figyelembe kell venni, amelyek a korabeli városvezetéstől és egyházi értelmiségtől származnak, hiszen ezek a köztestületi és magánokiratok őrizhettek meg a legtöbbet a volt gályarabokkal való találkozásokról, esetekről.

Az eddigi felmérés szerint kijelenthető, hogy három szinten maradtak fenn gályarabiratok. Egyrészt létezik több személyes irat (ezt eddig először Thury Etele detektálta, majd Hegyi Ádám idézett néhány iratot ezek közül), ilyen például Séllyei István püspök albuma³² vagy Kocsi Csergő Bálint *Narratio brevis* több változatban.³³ Másrészt főként a rájuk vonatkozó legkülönbözőbb reflexiókból van hatalmas mennyiség: városi krónika, magisztrátusi levelek és folyamodványok, pénzügyi elszámolások, magániratok (memoriálék, album amicorumok) és lelkészi, tanári, tisztviselői hagyatékok (például Escher-hagyaték, Bern). Harmadrészt a fennmaradt – és az eddigi kutatók (Thury Etele, Zsindely Endre, Hegyi Ádám, Jan Andrea Bernhard és magam) által elért – dokumentumok legnagyobb része, jellegét tekintve, másodlagos anyag (másolat, fordítás és tömörítés, jegyzet). Jóllehet a megszabadítottak 1677 júliusában elköszöntek Zürich városától, de még a későbbi években is találkozunk a rájuk való hivatkozásokkal: a hugenották menekülési hullámai (1685, 1705) és az újra nagy vehemenciával megindított gyűjtőakció, szállásadás, hatalmi reprezentáció jelenségei mind hasonlóak az 1676-os eseményekhez, s a korabeli írások meg is idézik a magyar gályarabok érkezését az újabb események előzményeként. Például a zürichi történész professzor, Johann Heinrich Heidegger újra kiadja a magyar gályaraboknak írt *Consolatio [...] Martyris* című művét és a *Historia papatus* című összefoglalását, de ezúttal franciául. A Breitinger-család adattárai szintén rögzítik, hogy 1685 gyűjtései és élményei hasonlítanak a korábbiakhoz: a magyarországi gályarabok és a hugenotta menekültek védelmi iratai egymás mellé kerülnek a gyűjteményben.

Ha csak az elsőrendű forrásokra koncentrálunk, a megszabadítottaktól származó, illetve kortársaik által róluk írt szövegekre, akkor röviden szólni kell ezek kutatásának történetéről. A zürichi források Thury Etele előtt sporadikusan és nem rendszerbe foglaltan jelentek meg. Debreceni Ember Pálnál 24 válogatott levél (a gályáról és Zaffiustól, Nápolytól Zürichig), míg a Thury-hagyatékban – csak a zürichi központi könyvtárból lemásolt és rendszerezett

³² ZbZ, Ms. D. 201.

³³ ZbZ, Ms. F 199, 78–322, 471–486; Ms. D 182, 5r–208v.

– 247 levél található.³⁴ A kezdetben talált svájci albumbejegyzések közlése (Lavater, Séllyei I.) id. Révész Imre korából való, ezután Thury Etele egy (E. J. Gennatius), Jan Andrea Bernhard közvetve egy (J. Leonhard), Hegyi Ádám három (J. H. Fries, H. J. Gessner, H. J. Balber), s én egy újabb adattal bővítettem ezt a sort.³⁵ Egyéb, gályarabokkal kapcsolatba hozható albumok másutt is kerültek elő.³⁶ Thury Etele, szorgalmának köszönhetően, a zürichi Stadtbibliothek kéziratárából (ma: Zentralbibliothek Zürich [ZbZ]) 9 iratköteget tekintett át és jegyzetelt ki (Svájcban és Pápán készített ezekről másolatokat), melyek között található két fontos levélgyűjtemény Heidegger hagyatékából,³⁷ valamint egy igen jelentős irategyüttes, amely a *Historia Persecutionis Hungariae* címet viseli.³⁸ Ezeken túl Thury több kisebb másolati kötetre utalt még: három kötetre a ZbZ-ben, kettőre a zürichi Staatsarchivban,³⁹ s egy-egy kötetre a berni, genfi és bázeli városi könyvtárak anyagaiból.⁴⁰

Thury Etelét követően Zsindely Endre bővítette ezt a kört két újabb iratköteggel (1976–78), de sajnos az általános jelzeteken kívül nem adott meg pontos utalásokat és jegyzeteket.⁴¹ Jan Andrea Bernhard a 18. századi lelkész, a Svájc olasz tartományából

³⁴ LAMPE–DEBRECENI ÉMBER, i. m., II. rész, 1676–81 közti fejezet, *Eikasz litterarum* címen, 24 pontban.

³⁵ Lásd *Beiträge zur Geschichte der von Admiral Ruyter von den neapolitanischen Galeeren befreiten in Zürich aufgenommenen ungarischen Geistlichen*, közli ANTALFI János, Sárospataki Füzetek, 1863, 158–165, 252–267, 386–417; RÁCZ, *A pozsonyi véstörvénysek*, i. m., 230; ZSILINSZKY, *Egyháztörténelmi emlékek*, i. m.; EPERJESSY, *A gályarabságra ítelt*, i. m.; THURY, *Adatok*, i. m., 88. sz. forrás, 185–194; Jan Andrea BERNHARD, *Petrus Dominicus Rosius à Porta, Album amicorum: Egy Magyarországon és Erdélyben tanult svájci diák emlékkönyve*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 234), 14–15; HEGYI, i. m. Ezek jelzetei a kutatás időrendjében haladva: Lavater- (ZbZ, Ms. H 272, 3–103), Séllyei- (ZbZ, Ms. D 201), Leonhard- (a churi Staatsarchivban, A SP III/ 11a, VI B 9, 30), Fries- (ZbZ, Ms. B 189, 49r–v; illetve Universitätsbibliothek Bern, Mscr. AN VI 26w), Gessner- (ZbZ, Ms. D 207c), Balber-album (ZbZ, Ms. D 207s).

³⁶ Ladmóczi István (OSzK, AA, Duod. Lat., 90), Nikléczi Boldizsár (OSzK, AA, Duod. Lat., 81), közvetve ide tartozik Hodosi Sámuelé (OSzK, AA, Oct. Lat., 777), illetve J. A. Zaunschlifferé (Universitätsbibliothek van Amsterdam, Hs. XXV C 27). Lásd Ferenc POSTMA, *Száműzöttként az Amstel fedélzetén: Nyolc magyar gályarab prédikátor bejegyzése Johannes Albertus Zaunschliffer albumában, Amszterdam, 1676. október 27.* = *Michiel de Ruyter és Magyarország*, szerk. BITSKEY István, PUSZTAI Gábor, Debrecen, DE Néderlandisztikai Tanszék, 2008, 121–141; EREDICS Péter, *Nikléczi Boldizsár dániai útja és kapcsolata a koppenhágai német St. Petri gyülekezettel (1677)* = *uo.*, 143–155; Tünde KATONA – Gizella KESERŐ, *Zwei Alben von Galeerensklaven und die Anfänge des Pietismus unter den Slowaken* = „Die Wege und die Begegnungen”: *Festschrift für Károly Csúri zum 60. Geburtstag*, hg. Géza HORVÁTH, Attila BOMBITZ, Bp., Gondolat, 2006, 285–301; az előző írás magyarul: *Az első magyarországi pietista, Simonides és a nyelv művelő Masnik albumairól* = *Megújulás és megmaradás: Fabiny Tibor-emlékkönyv*, szerk. KORÁNYI András, Bp., Luther, 2009, 146–162; S. VARGA, i. m.

³⁷ *Litterae Ungariae virorum* (ZbZ, Ms. B 9) és *Litterae Heideggeri*, Heideggeriana, T. 32. (ZbZ, Ms. D 181) címen.

³⁸ *Historia Persecutionis Hungariae*, Heideggeriana, T. 33. (ZbZ, Ms. D 182)

³⁹ ZbZ, Ms. B 189; Ms. H 265; Ms. H 272; Staatsarchiv Zürich (a továbbiakban: StaZ), A 185.1 *Ungarn* (1477–1797) és E 456a. *Akten betreffende inkriminierte Geistliche* (1669–79), 807–977.

⁴⁰ A Thury-hagyatékban pontosan meg nem határozott, de többször idézett berni, ún. Escher-hagyaték pontos lelőhelye: Burgerbibliothek Bern (korábban: Stadt- und Hochschulbibliothek), *Mss. Historia Helvetica* VI, 54, 33. sz., 597–670; Bibliothèque Publique et Universitaire de Genève (BPU) kéziratárában *Correspondance ecclesiastique*, Ms. fr. 197^{aa} XXXIV. sz. – vö. Thury-hagyaték, 168. sz.; a bázeli Stadtbibliothek közelebről meg nem nevezett irata – vö. Thury-hagyaték, 133. sz.

⁴¹ Az általa jelölt újabb kötetek: ZbZ, Ms. B 251; Ms. B 304; Ms. F 199. Lásd ZSINDELY, *Die Befreiung*, i. m.; UÖ, *Die Zürcher Dokumente zur Geschichte der Galeeren-Prediger = Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums Debrecen*, 12. 2. 1976, hg. Peter BARTON, László MAKKAJ, Bp., MRE Zsinati Iroda, 1977 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, 2/3; Studia et Acta

származó Petrus Dominicus Rosius à Porta életművét elemezve annak az egyháztörténeti kompendiumából (*Historia Reformationis Ecclesiarum Raeticarum*, Chur/Lindau, 1771–77) szintén jellemzett egy másolati anyagot, mely a magyar gályarabok korabeli svájci recepcióját ékesen szemlélteti: *Persecutio Hungarica & Raetica Sympatheia* címen.⁴² Én 2014 augusztusában kutathattam Zürichben és Bernben, előbbi helyen 12 újabb iratköteget vizsgáltam át (lásd alább), zömmel helyi lelkészek és világiak hagyatékában található különböző műfajú és jellegű kéziratokat. És végül, a teljesség kedvéért, ne felejtünk el, hogy mindegyik vizsgálatból hiányzik több vendégszerető, a gályarabok számára gyűjtést rendező, őket fogadó város (például Schaffhausen, Sankt Gallen) hagyatékainak idevonatkozó feltárása.

A zürichi források

A zürichi források jellegzetességeihez tartozik, hogy 90%-ban kéziratok források, sok az eredeti köztük, de még több a másolat, kivonat, fordítás. Nyelvileg általában latin és német, de értelem szerint a levelezésben található a megszabadítottak egymás közti magyar nyelvű levélváltása, az utrechti tanár, Burman holland levele Heideggerhez, a genfi tanács francia nyelvű kérvénye a zürichi tanácshoz a gályarabok követségének meghívására, s Zaffius olasz fogalmazványa is. Műfajilag a gályarabokra vonatkozó zürichi kéziratok gyűjteményes kötetekben találhatóak, főlíó és negyedré méretűek, s az albumokat kivéve általában ezer lapnyi terjedelműek. Az itt található iratok nagyjából negyede Heideggerhez írt levél, más negyede történeti műfajokat tartalmaz (beszámoló, értekezés, adattár), ismét másik negyede jogi forrás (beadvány, kérvény, köszönő- és üdvözlőlevél, peranyag, jegyzőkönyv) és gazdasági adat (számlák a gyűjtésről, szállásról), s végül az utolsó részét egyes állagúként jellemzem: van benne sok ego-dokumentum (emlékirat, album), nyomtatvány (holland, német és svájci protestáns kiadványok, disputák, traktátusok, illetve katolikus vádiratok), valamint művészeti alkotás (festmény, rajz).

A források általában gyűjteményes köteteket alkotnak. Található köztük album (a svájci szállásadó, a városi lelkész, vagy éppen a magyar gályarab albuma), levélgyűjtemény (Heidegger levelei országonként, témánként csoportosítva, mintegy 56 kötetnyi hagyatékról van szó; vagy Zaffius kérelmező és köszönő levelei), beszédgyűjtemény (általában Heidegger köszöntői, Séllyei István búcsúbeszéde), évkönyv és krónika (van városonként legalább egy évkönyv vagy krónika; gyűlekezetekként, illetve esperesi, kantonális szinten egy-egy hasonló műfaj; van speciálisan csak üldöz(tet)éstörténet, s ezek közt is akad önálló Hungarica-csomó). Általában visszatérő módon találkozunk majdnem minden gyűjteményben néhány közkedvelt szöveggel: ilyen például Otrokoci Főris Ferenc *Furor bestiae* című, eredetileg magyarul írt (ma ismeretlen), de a szerző által latinra fordított,⁴³ Németalföl-

Ecclesiastica, N. S., 3), 111–120; Uő, *A magyar gályarab prédikátorok történetének zürichi dokumentumai*, Theologiai Szemle, 1976/7–8, 196–199.

⁴² A forrás a churi Staatsarchivban található, A SP III/ 11a, VI B 9. Lásd BERNHARD, *i. m.*, 13–15.

⁴³ Erről egy latin nyelvű, Heideggerhez írt levele tudósít (Hága, 1677. máj. 3.), lásd ZbZ, B. 9., 104. sz.

dön erről hollandra fordított és többféle változatban megjelent története;⁴⁴ az üldöztetés rövid összefoglalásai;⁴⁵ külön kiadták az átokformulát, mellyel a megzsarolt lelkészeket a hivatalukról mondatták le az 1670-es évektől;⁴⁶ s ilyenek a fontosabb helyzetben született beszédek és elegáns köszönőlevelek (visszatérő módon mindenkinél megtalálható Zaffius egyik rabszabadító kérvénye és a február 11. utáni híres köszönőlevele, hasonlóan Csúzi Cseh Jakab *Officiosae Gratitudinis Sacrum* című köszönőleveléhez).

A svájci adatközlők többsége a gályarabok odaérkezése idején zürichi városi (J. H. Heidegger, J. H. Fries, J. B. Ott, H. J. Gessner, H. J. Balber, H. Escher), illetve zürichi kantoni lelkész és tanár volt (C. Pellican, J. J. Suter, J. Leu, J. H. Ützinger, J. C. Nüscher). Ugyanilyen pozíciójú értelmiségiek fogadták még őket Sankt Gallenben (A. S. Voegelin) és Genfben is (F. Turretinus, V. Minutoli). A zürichi városi kincstárnoknak, Heinrich Eschernek, aki a megszabadított rabok költségeit elszámolta (szállás, gyógyítás, adományok, könyv- és ruhavásárlás), Bernben maradt meg a hagyatéka, s ezt már Thury is ismerte. Viszont egyelőre senki nem akadt a nyomára olyan, a korban a fentieknél sokkal jelentősebbnek tartott személyek hagyatékának, mint a két zürichi professzor, J. H. Hottinger vagy Rudolf Hospinianus gyűjteménye.

Még a 18. század derekán is készültek másolatok a magyarországi gályaraboknak közel egy évszázaddal korábbi esetéről (például a zürichi értelmiségi dinasztia egyik tagjától, H. J. Breitingertől vagy J. H. Füsslitől).⁴⁷ A magyarországi adatközlők közül a két legjelentősebb személy, Kocsi Csergő Bálint és Otrókoci Fóris Ferenc neve közismert: ők nagy kapcsolati hálóval rendelkeztek, több műfajban írtak, s a legnagyobb terjedelmű szövegeket hagyták hátra. Kisebb hatású, de jelentős levelezést és másoltatást bonyolított Bátorkeszi István, Beregszászi István és Köpeczi Balázs, rajtuk kívül számon kell még tartani az eddig kevésbé ismert Karasznai Mihály és Szalóczi Mihály nevét. A külföldi levelezőpartnerek közül ideszámítjuk a svájci (J. H. Heidegger zürichi, F. Turretinus genfi) és a németalföldi professzorokat (F. Burman és J. Leusden utrechti tanárokat), a bécsi jogi képviselőket (G. H. Bruyninx-et, Németalföld bécsi követét; gróf Oxenstiernát, Svédország bécsi követét; Szalontai Mihályt, a hazai lelkészek, nemesek és várkatonák ügyvédjét; valamint Michael Zollikofert mint helyi kapcsolattartót), nem utolsósorban pedig az itáliaiakat, élükön Nicolaus Zaffius velencei doktorral, aki egyben a helyi kálvinisták titkos lelkésze is volt (velencei kereskedőtársai M. Lauber és J. Chr. Sorer, nápolyi kapcsolata G. Weltz volt). Szervezőként közülük kétségtelenül Zaffius, Heidegger, Bruyninx és Otrókoci Fóris

⁴⁴ Ez a mű Heidegger *Historia papatus* című kiadványa recepciójának is a részét alkotja. Lásd BUJTÁS, *A pozsonyi vésztörténetéről*, i. m., 3. pontja, 141–154.

⁴⁵ Itt *Kurtze und Wahrhaftige Erzellung der letzten Verfolgung der Evangelischen Kirchendieneren in Ungarn* néven vagy *Historische Erzellung der Verfolgung* címen említik. Ezek a közismert szövegek részint Georg Lani, részint Otrókoci Fóris (és közvetve Kocsi Csergő) leírásait követő művek. Ilyen módon megtalálhatjuk ezen kiadványokat és számos változatukat mind a szárszországi, mind Heideggeren keresztül egyéb könyvpiacokon (és utóbbi holland, német, francia, angol recepcióján keresztül másutt is).

⁴⁶ Itt *Klag- und Bitschreiben* néven, de ez szerepel Otrókoci Fóris *Furor bestiae* című művében is, sőt a katolikus Lapsánszky *Brevis et verus* című cáfolatában egyaránt.

⁴⁷ Hans Jacob Breitingert kötete: Staatsarchiv Zürich, E II 279, *Kollekten für [...] Flüchtlinge (1620–87)*; Johann Heinrich Füssli kötete: ZbZ, Ms. H 11. *Beyträge zur Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft*; ZbZ, Ms. H 265. *Historica, Varia*.

emelkedik ki, akik kulcsszerepet töltöttek be a levelezés diplomáciai kialakításában és fenntartásában, és ehhez mérhető a hatásuk is. A fennmaradt adatok tükrében kijelenthető, hogy szövegeik számtalan változatban és nyelven terjedtek és variálódtak.

Láthatóan hatalmas és sokrétű anyag pihen jó 300 éve a zürichi városi könyvtárban. Kérdés, hogy mi tartozik akkor az ún. gályarablevéltárhoz. Thury Etele alapvető fontosságának tekintette az Ms. D 181. sz. kötetét (címe: *Commercii Heideggeriani*, T. 32), mely címét és tartalomjegyzékét tekintve angol, holland és magyar exuláns ügyekben kapott leveleket tartalmaz: ebben máig láthatóak Thury vörös ceruzás bejegyzései. A másik fontos kötet, amelyre nagy hangsúlyt fektetett, sokat másoltatott belőle, gyakran hivatkozott rá, az szintén Heidegger gyűjteményéből való: az Ms. D 182. sz. kötet (címe: *Hungarica Persecutio*), mely egy 9 részes dokumentumgyűjtemény, tartalomjegyzékkel, hasonló ceruzás bejegyzésekkel. Ezek összeállítása egységes szemléletet tükröz, az előbbit Heidegger szerkesztette, az utóbbi Kocsi Csörgő Bálint keze nyomát viseli sok esetben. Az újabb találatokkal együtt a zürichi két levéltárban (ZbZ, StAZ) 29 iratköteg kapcsolható az eddigi kutatás alapján a gályarabok témájához. Ezek közül nem hagyható el több olyan kötet, mely nem csupán másolatokat tartalmaz, hanem a magyar ügyek komplex és rendezett áttekintését nyújtja. Ezek leírását, terjedelmi okok miatt, önálló írásban kívánom megjelentetni.⁴⁸

A források számbavétele alapján úgy látszik, hogy új kutatási utak nyílhatnak, mivel hazai, főként egyháztörténeti szakirodalom nem tekinthet többé a korábbi, sematikus narrációs eszközökkel a magyarországi protestáns, s ezen belül a kálvinista gályarabok egykori történetére. Érdemes lenne újragondolni az eddig alkalmazott fogalmakat, hiszen például a gályarabok és a megszabadítottak kérvényeiben és leveleiben megfogalmazódó önelnevezések igen sokrétűek (a mártír és/vagy vértanú önképének és énképének számos változatával). Új képet lehet alkotni a kiszabadítottak életének mikrohisztóriai szinten feltáruló világáról: egyrészt a gályán és a börtönben szenvedett, majd megszabadult rabok mártíriumáról; másrészt az őket fogadó zürichiek reprezentációs eszközeiről; harmadrészt a Svájcban töltött másfél év történetéről (beszéd, naplók, levelek és kiadványok, illetve számos reprezentációs eszköz segítségével). Az újabb források révén lehetséges a gályarabság és a szabadulás tárgyi emlékeit, így az exulánsok ereklyéit (Júdás-pénz, pecsét, szelence, könyv) jellemezni. Az attitűdelemzés (például evangélikus contra kálvinista viszony, protestáns contra katolikus viszony) szintén újragondolható. Nem utolsósorban pedig meg lehet eleveníteni a korabeli emlékezet- és kultuszteremtés számtalan eszközét (a szövegkiadások, festmények, emlékhelyek és emléktárgyak, történeti elbeszélések révén).

Mint a fentiekben láttuk, Thury Etele hirtelen halálával elakadt a gályarabok hagyatéka és történetére vonatkozó svájci és más külföldi forráskutatás. Mivel őt követően senki nem vállalta fel sem a hagyaték rendezését, sem a kutatás folytatását, valamint időközben

⁴⁸ ZbZ, Ms. B 189 (J. H. Fries gyűjteménye, *Allerlei Religions-Sachen*, 1674–88); ZbZ, Ms. B 198 (C. Pellican gyűjteménye, *Ephemeris*, 1650–91); ZbZ, Ms. B 251 (*Kirchengeschichte, Tractatus*); ZbZ, Ms. B 307 (J. J. Suter gyűjteménye, *Real Regiment Buch*, 3. k.); ZbZ, Ms. F 199 (J. B. Ott gyűjteménye); ZbZ, Ms. J 189 (*Constitutionum Ecclesiae et Scholae*); StAZ, A. 185.1 Ungarn; StAZ, E II 279 (H. J. Breitingger-hagyaték, *Kollekten für [...] Flüchtlinge*); Burgerbibliothek Bern, Mss. Historia Helvetica, VI, 54, 33. sz. (J. H. Zoller gyűjteménye, Escher-hagyaték).

a történelem kereke is újabbat fordult, és az 1940-es években hosszú időre megtorpantak az efféle alapkutatások, a hazai szaktudományos, hitéleti és közismereti tudás megrekedt a 19. századi tudományos ismeretterjesztés szintjén. Az 1989-es fordulat után lassan a hazai és külföldi forráskutatások is újjáéledtek, főképpen S. Varga Katalinnak és Bujtás László Zsigmondnak köszönhetően nagy jelentőségű eredményeket produkálva. A szakmainál tágabb közösség számára az újabb emlékhelyek felavatása (gályarab-emléktábla, harang etc.) bővítette az emlékezés helyeinek számát, ám egyelőre sem a narrációját, sem a fogalmait nem szélesítette ki. Első renden tehát az a cél, hogy az alapos forráskutatások folytatásával, illetve e filológiai háttér szélesebb körű megismertetésével újra lehessen kontextualizálni az emlékhelyeket, s így talán, közvetve, a népszerűsítő jellegű protestáns közbeszéd sematizáltságát is lassan át lehet strukturálni, új irányba elmozdítani.